

Борщевська А. В.,

*кандидат медичних наук, доцент кафедри психіатрії
та психотерапії факультету післядипломної освіти*

Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького

БУЛІНГ У ШКОЛАХ ЯК ЧИННИК ПСИХІЧНОГО НЕЗДОРОВ'Я

*«Школа насильно вихоплює дітей зі світу, наповнено-
го таємницею божого творіння та багатства людської
особистості. Це – муштра, що відмовляється враховува-
ти індивідуальність. Це – фабрика, що придумана спеці-
ально для того, щоби випускати стандартний продукт»*

Робіндранат Тагор

«Будь-яке насильство – це отрута для душі»

Карл Людвіг Берне

Анотація. Діти та молодь є найчутливішою до змін групою, яка, мов калька, відображає модифікації, які відбуваються у сучасному суспільстві. Основними значимими системами, які беруть участь у розвитку дитини, є родина і педагогічне середовище, яке супроводжує дітей 11 шкільних років. Нездорова атмосфера деяких шкіл дає можливість «процвітати» проявам насильства, а точніше, цькування, дискримінації, котрі називають терміном «булінг». Останній негативно впливає на здатність дітей до навчання, на їх психологічний та психічний стан. Антибулінгові програми, що існують у світі, відносяться до всіх учасників процесу і вимагають міждисциплінарних підходів.

Ключові слова: булінг, цькування, агресія, молодший шкільний вік, атмосфера в школі, сім'я.

Постановка проблеми. В наші дні тема агресії та насильства переживається особливо. Та, на жаль, існує територія, де ця тема звучить повсякденно. І територія ця, маленька модель суспільства, зветься школою. Діти та молодь є найбільш чутливою до змін групою, яка дуже добре відображає зміни, що відбуваються у сучасному соціумі. Коли «раптом» виявляється, що нове покоління, на наш погляд, менш людяне і більш жорстоке, то ми, дорослі, мусимо чесно відповісти собі на запитання – що ми повинні були б, могли б і досі не зробили, щоб діти та молодь не ставали такими?

Мета. Враховуючи вагому частку впливу освітньої системи на дитину (11 років), а також те, що значна частина психічних дефіцитів провокується саме в стінах школи, спробуємо дослідити нездорову атмосферу певних шкіл, що дають змогу «процвітати» проявам насильства, а точніше, цькування, дискримінації, які називають терміном «булінг» (від англійського – хуліган, забіяка, грубіян, бик; залякувати, задирати, мучити).

Виклад основного матеріалу. За даними різних джерел систематичному приниженню піддається від 2 до 15% дівчаток та 6-27% хлопчиків. Ситуації цькування в Японії та Ірландії зареєстровані навіть у дитячих дошкільних закладах [5]. Української статистики та даних щодо цієї тематики не знайдено. За даними британських вчених у

дітей, що піддавалися шкільному цькуванню зі сторони однокласників, приблизно в два рази вищий ризик проявів у підлітковому віці психотичних симптомів, ніж у тих, над ким однолітки не знущалися [14]. Школа – це головний майданчик, на якому відбувається практика дорослішання» [7]. Разом з тим школа – це потужне, з ефектом сонячної батареї, дзеркало соціуму. Дивись на реалії та проблеми школи – впізнавай такі ж – суспільства. Висловлювання сучасних дітей про школу: «як лабіринт», «як джунглі, де кожен сам за себе», «як на базарі»... Хочеться поміркувати над тим, що хвиля насильства, яка накопилася на наші школи, все-таки не є суцільною, а має певні локальні сплески, які, напевно, в значній мірі пов'язані з людським фактором та атмосферою певного закладу.

Є група досліджень, присвячених психологічному клімату школи (С. Ugurlu, М. Mudurlugu, І. Mufettisligi, А.В. Петровський, В.В. Шпалинский), в яких розглядалась шкільна культура як важливий чинник забезпечення продуктивного психологічного клімату та організаційного розвитку школи. В дослідженні використовувалися методи напівструктурованого інтерв'ю та контент-аналіз документів. Характеристика шкільної культури, за оцінками вчителів, визначалася за наступними параметрами: особиста автономія, емоційна та інструментальна підтримка зі сторони адміністрації школи та колег, умови для розвитку ідентичності, впевненості у собі, конфліктність, толерантність та ін. Результати дослідження показали, що саме відношення керівника освітньої установи до вчителів є провідним фактором, що визначає соціально-психологічний клімат освітнього закладу, незалежно від соціально-економічного рівня школи. Дослідження також показало, що рівні шкільної культури здійснюють суттєвий вплив на уяву вчителів про можливості та шляхи розвитку школи. Результати цієї роботи в черговий раз ставлять проблему спеціальної підготовки менеджерів системи освіти, в першу чергу – директорів шкіл. В якості центральної ланки їхньої підготовки виділяється вміння приймати рішення в умовах невизначеної ситуації, що постійно змінюється. В іншій роботі дослідників N. Meyer-Adams, B.T. Conner проведений детальний аналіз взаємозв'язку між психолого-соціальним середовищем школи та розповсюдженістю і видами булінгу, які чи формують відповідне середовище, чи є результатами такого середовища [6]. Результати проведеного дослідження (з використанням моделювання структурними рівняннями) підтверджують ідею про те, що як цькування, так і віктимізація негативно впливають на сприйняття учнями психолого-соціального середовища у школі, що, в свою чергу, провокує агресивну реакцію у відповідь (діти можуть принести у школу зброю) чи спонукає школярів пропускати заняття, рідше з'являючись у школі. Подібна поведінка негативно впливає на успішність школярів та їх психологічний стан.

Отже, Девід Лейн та Ендрю Міллер визначають булінг як тривалий процес свідомого жорсткого відношення, фізичного і (чи) психічного зі сторони одного чи групи дітей до іншої дитини чи дітей. За цим стоїть не тільки і не стільки нерівність фізичних сил, скільки дисбаланс влади. Булінг може бути проявом різноманітних видів агресії, але в значному відсотку випадків він ближче до опосередкованої, ніж до прямої форми. Скоріше за все, саме тому булінг так довго тікав із поля зору дослідників агресії. Адже пряму агресію видно всім, вона є соціально осудною. Результати ж опосередкованої агресії жертві не завжди вдається довести – агресори можуть її заперечувати (говорити, що нічого не відбувається, що ображений просто навіюваний чи що він сам спровокував події і т.п.), видавати за щось інше (випадковість, помилку самого потерпілого і т.д.), приховувати свою причетність до агресії. Булінг скеровується на найбільш особисті, вразливі місця жертви, і тому серйозність збитку, що наноситься, важко пояснити стороннім. Булінг особливо характерний для середнього дитинства та підлітків і завжди спрямований проти одних і тих самих дітей. Прояв цькування в групах середнього та старшого підліткового віку можна пояснити в зв'язку з переважанням у дітей цього віку орієнтації на поведінку та думки ровесників і зниження авторитету дорослих – сім'ї, педагогів. Однак булінг спостерігається і в дошкільному, в молодшому шкільному віці, що, напевно, може бути пояснено формуванням соціальної ієрархії в дошкільному закладі в процесі конкуренції за кращі іграшки, ігрове місце, рольову позицію в ігровій діяльності, а в молодшій школі – за допомогу в учбовій діяльності, симпатії вчителів та популярних ровесників, атрибути обміну та розділення. У віці 5-7 років діти вже вправно практикують стратегії агресії, примирення, втручання в агресію на стороні агресора чи жертви, а також маніпулюють поведінкою однолітків [3]. Всі школярі 8-10 років вміють користуватися засобами булінгу, хоча біля 40% дітей застосовують його рідко. В то же час частина дітей – біля 13% – активно використовують цькування. Найбільше розповсюдження (біля 40%) мають вербальні знущання – як найбільш безпечні й ті, що залишаються безкарними для агресора; на другому місці (біля 20% кожний) знаходяться фізичні знущання та моральне пригноблення; на останньому місці (біля 15%) – заборони та ігнорування (остракізм). При переході з початкової школи в середню булінг переважно слабне. Але в декотрих дітей це – стійка особистісна риса, з віком змінюються лише форми її прояву. Зрозуміло, що ця риса «народилася» в родині і несе в собі відбитки специфіки сімейної системи. Але зараз нас цікавить інший аспект проблеми.

Як будь-яке складне явище, булінг не має ні однозначного пояснення, ні універсальних способів подолання та попередження. Одні вчені вивчають переважно індивідуальні, особистісні риси нападників та їх жертв; інші – соціально-психологічні процеси розвитку булінгу (як одна дитина робить своєю жертвою іншу); треті – макро- та мікросоціальні закономірності відповідних груп та спільнот (чому одні школи та колективи більше сприяють цькуванню, ніж інші) [4].

Якщо розглядати булінг як драму відторгнення, то, як у кожній драмі, існує чіткий розподіл ролей. В ситуації цькування завжди є ініціатори, їхні жертви і, звичайно, пе-

реслідувачі – основна частина дітей, які під керівництвом зачинателів здійснюють булінг. Деколи в класі є нейтральні спостерігачі. На жаль, вони мало чим відрізняються від переслідувачів, бо своїм мовчанням заохочують процес цькування. Ці спостерігачі в повній мірі можуть вважатися співучасниками шкільного пресингу. Адже саме для них «стаються» булі наперекір власній безпеці. Одна з різновидностей сучасного цькування – кібербулінг – коли в Інтернет викладаються роліки зі сценами знущання. Частіше за все це роблять саме спостерігачі, що знімають процес на камеру мобільного телефону.

Процес відторгнення починається дуже рано. Вже у 2-й – 3-й чверті 1-го класу стає зрозуміло, хто став ізгоєм у класі, а хто є ініціатором цькування. Хлопчики бувають ініціаторами булінгу як хлопчиків, так і дівчаток, а дівчатка частіше за все нападають на дівчаток. У випадку цькування хлопчика вони або підтримують загальну точку зору, або починають захищати ізгоя. У своїй знаменитій книзі «Булінг у школі: що ми знаємо і що ми можемо зробити?» [12] норвезький психолог Дан Ольвеус наступним чином визначає типові риси учнів, схильних ставати булі (ініціаторами): вони відчують сильну потребу владарювати та підпорядковувати собі інших учнів, досягаючи таким шляхом своїх цілей; вони імпульсивні та легко переходять до гніву; вони прагнуть за будь-якої ціни бути у центрі уваги; вони часто поводять себе агресивно та з викликом по відношенню до дорослих, включаючи батьків та вчителів; вони егоцентристи, що не вміють співчувати оточуючим, ставити себе на місце інших; вони звикли відноситися до оточуючих з почуттям зверхності, розділяючи всіх на «своїх» та «чужих» (подібний снобізм відповідно декларується їхньою сімейною системою); вони максималісти, що не бажають іти на компроміси (це особливо проявляється у підлітковому віці); якщо це хлопчики, вони звичайно фізично сильніші за інших хлопчиків. Як згадувалося, ініціаторами цькування стає кілька чоловік, решта є їхніми послідовниками. Що ж спонукає дітей до цієї ролі? Більшість дітей піддаються так званому почуттю зради. Не задумуючись, вони беруть участь у загальному дійстві, не цікавячись почуттями жертви; деякі роблять це з надією звернути увагу на себе лідера класу; деякі долучаються до цькування від нудьги, задля розваги; частина дітей активно принижують ізгоя зі страху виявитися у такому ж становищі або не відважуються піти проти більшості. Незначний відсоток переслідувачів таким чином стверджуються, беруть реванш за свої невдачі у чомусь. Як вказують дослідження (Wolke et al.2000), діти, схильні до прямого булінгу, часто страждають синдромом гіперактивності, низькою соціабільністю, мають проблеми у спілкуванні з ровесниками. Тоді як булери, що використовують непрямі тактики пригноблення та залякування, т.з. макіавелізм (здатність особи до маніпулювання поведінкою оточуючих для власної користі, здатність хитрувати, обдурювати, підспудно нав'язувати іншим свою думку) характеризуються черствістю, низьким рівнем емпатії та холодним розрахунком.

Цікавим є зв'язок між схильністю до булінгу і тривожністю. Його можна пояснити, виходячи з уявлень про агресивно-захисну поведінку, при котрій особа, що відчуває загрозу для себе особисто і своєї життєвої ситуації, переадресовує тривожність у формі агресії на іншого,

слабшого і беззахиснішого. У дитини така тривожність може породжуватися несприятливою сімейною ситуацією, оскільки саме родина в найранішньому періоді розвитку забезпечує базовий рівень довіри до світу. А.М. Прихожан в дослідженні тривожності у дітей та підлітків виявила, що тривожність може «одягати маски» агресивності, залежності, апатії, надмірної мрійливості, брехливості та ліні [8]. Шкільна тривожність окремих учнів може породжуватися учбовою неуспішністю і заздрістю до більш успішних учнів, котрі можуть створювати загрозу для статусу домінуючих, але недостатньо когнітивно розвинутих дітей. При тривозі спостерігається знижений рівень серотоніну в головному мозку, що, в свою чергу, корелює з агресивною поведінкою, оскільки до ефектів серотоніну відносяться заспокійлива, антитривожна й антиагресивна дія (Черенкова і др. 2006; Rosenzweig et al., 2002). Принижуючи більш обдарованих та неординарних учнів, агресори зменшують загрозу своєму статусу, оскільки із-за нестерпних психологічних умов батьки часто переводять жертв булінгу в інший клас чи школу. Це може позбавити агресорів спричиненої статусом тривоги та відновити відповідний рівень серотоніну. Переважно були намагаються діяти в момент, коли їх не бачить вчитель, коли педагог відвертається до дошки чи занурюється в свої записи, тим самим провокуючи жертву на дії у відповідь, котрі вже можуть бути помітні вчителю. В результаті для педагога ситуація виглядає як порушення дисципліни зі сторони дитини, яку цькують, і саме остання може вторинно постраждати із-за покарання ще й зі сторони вчителя (подвійний виграш для агресора). Жертви булінгу часто і самі не схильні повідомляти класному керівнику чи батькам про цькування внаслідок залякування агресорами та розповсюдження ними негативних установок про ганебність бути «ябедаю», «шісткою», «стукачем». Отже, типові жертви цькування мають наступні риси: вони лякливі, чутливі, замкнуті та сором'язливі; вони часто тривожні, не впевнені в собі, нещасні та мають низьку самоповагу; вони схильні до депресії і частіше своїх однолітків думають про суїцид; вони часто не мають ні одного близького друга і успішніше спілкуються з дорослими, ніж з ровесниками; якщо це хлопчики, вони можуть бути фізично слабкішими від своїх однолітків. Вимальовується наступна динаміка взаємодії ініціатора цькування та жертви. Агресор, володіючи відповідною інформацією, може зіпсувати недорого за ціною, просту, але індивідуально значиму для дитини річ чи придумати не дуже образливе зовні прізвисько, котре буде боляче зачіпати саме цю особу. Якщо дитина, яку цькують, наважиться поскаржитися старшим, то їй, скоріше за все, скажуть: «Не звертай уваги, це дрібниці, є серйозніші проблеми». Для жертви пояснити, чому ці задирання були настільки значимі – це відкрити інтимну інформацію про себе контролюючим органам, ще раз «підставитися». Таким чином, булінг здійснює травмуючий вплив на жертву, і цей ефект підсилюється завдяки тому, що цькування часто залишається непоміченим учителями та батьками, а жертва відчуває свою беззахисність [11]. Результатом стає емоційна дестабілізація та деморалізація дитини. Включаються захисні механізми поведінки, що відволікають жертву від основної діяльності (навчання, побудови стосунків). Хронічний стрес веде до ослаблення дитини як

реального чи потенційного конкурента аж до фізичного усування (через хворобу, суїцид чи вихід із групи – часта, в таких випадках, зміна школи). Хворобливість переживання булінгу для його об'єктів є в тому, що, якщо цей процес активно чи пасивно підтримується групою, то він стає формою групового остракізму, позбавлення соціальної та фізичної підтримки, «вигнання з племені», що в еволюційному минулому людини було практично рівносильно смерті. Тому «знуцання над чужими стражданнями не повинно пробачатися» (А.П. Чехов). Слід окремо відзначити ще одну категорію жертв цькування, які останнім часом привертають все більшу увагу. Це так звані провокативні жертви. Часто це діти, які мають труднощі з навчанням і/чи ті, що мають розлади уваги та гіперактивності. Хоча ці діти за природою не агресивні, їх поведінка часто викликає роздратування багатьох однокласників та й учителів. Це робить їх легкою здобиччю та жертвами цькування й сприяє закріпленню соціально невинних психологічних рис та стилів поведінки. Згідно виховних стратегій та терапевтичних методик вважалося, що в ситуаціях, що стосувалися дражнення, ключовою тезою (за підтримки відповідних теоретичних джерел) дотепер була рекомендація ігнорування задираки. В той же час в Інтернеті першою порадою з подолання цькування є використання жорстких мір. «Задираки звикли до жорсткого спілкування і м'яких методів не розуміють, – цитата у блозі – вони визнають силу. Силу фізичну чи інтелектуальну». Але чи завжди сила розуму відчуває себе силою і «має кулаки»? Згадаймо образи «ботанів» у mas media? Отож, виходить, без «кулаків» у теперішній школі (дивись на світ дорослих) не вижити?! І що робити з тезою про вихованні та терапевтуванні майбутніх мужчин «не піднімай руку на жінку (дівчину)»? Напевно тепер слід уточнювати: «...але для захисту власної честі та гідності можна?!».

Тепер стосовно фігури педагога. Цікавою з цього приводу виявилася стаття А.І. Аверьянова, в якій проводився аналіз того, який досвід щодо булінгу мали в шкільні роки сучасні педагоги (було опитано 97 чоловік, 80% з яких – жінки) [1]. Як виявилось, 78% респондентів стикалися з цькуванням, 29% опитаних безпосередньо брали участь у ньому. При цьому виключно жертвами булінгу себе вважали трохи більше 10%, виключно в ролі ініціаторів виступали 3%, а от в обох ролях побувало біля 16%. Отож, було встановлено, що майже кожний третій педагог безпосередньо на собі відчув шкільне насильство.

При аналізі причин шкільного цькування виявилось наступне: зовнішній вигляд (45,4%), успішність у навчанні (дуже висока чи дуже низька, 14,4%), матеріальне становище (9,3%), національність (8,2%). Яких же засобів вживали педагоги, коли були дітьми, щоб дати раду боулінгу, 22% респондентів давали здачу, 14,4% – жалілися батькам, 9,3% дружили з сильними дітьми. При цьому 24% ніяк не реагували, переживаючи проблему цькування наодинці. Особливо слід відзначити, що лише 4% опитуваних звернулися по допомогу до вчителя! Можна собі уявити, яким би цей показник був сьогодні, при теперішніх реаліях довіри до вчителя. Причини ж низької довіри можна бачити в наступному: педагоги, що в свій час не відреагували насилля над ними, продовжують його транслювати. В них є на це відмова типу «в наш час це теж було, нічого страшного, все колись проходить». До того ж,

у 24.7% (а за деякими джерелами 47%) саме вчителі виступали ініціаторами булінгу; були подобаються педагогам – вони впевнені у собі, симпатичні, екстравертовані, краще розвинені фізично, «виконавчі» – якщо їх попросити, у випадку чого, вони розуміють, що не треба діяти відкрито, а от поза очі...; жертви, навпаки, інтравертовані, не впевнені у собі, часто більш дистанційовані від вчителів; педагоги часто не знають, що реально робити в ситуаціях насилля, тому роблять вигляд, що нічого не відбувається, чи вони нічого не бачать; корпоративна культура школи часто не залишає ніякої можливості вчителю «вигребти сміття з хати»; враховуючи українські реалії виживання, фаховість педагогічного середовища, нажаль, з роками ніяк не покращується, і все більше випадкових людей без особливого бажання інвестувати у свій розвиток стають менторами душ та умів наших дітей. Думається, що вказані тенденції пов'язані не стільки з бідністю та соціальною невлаштованістю країни, скільки з рабською звичкою терпіти свавілля та насильство. «Ми не звикли поважати ні свою, ні чужу людську гідність. І дитина для нас – не самоцінний суб'єкт, а часточка чогось безособистісного...» [4]. Якщо дітей слід народжувати головним чином ради того, щоб не ослабла міць країни, та її природні багатства не дісталися іншим народам, кому яке діло до булінга?

Найбільш ефективна антибулінгова програма була ініційована Д. Ольвеусом в Бергені, Норвегія, біля 20-ти років тому. Вона базується на 4 основних принципах, що мають на увазі створення шкільного та домашнього середовища, які характеризуються: теплом, позитивною цікавістю та заангажованістю дорослих; твердими рамками та обмеженнями недопустимої поведінки; послідовним використанням некаральних, нефізичних санкцій за недопустимим поведінку та порушення правил; наявністю дорослих, що виступають в якості авторитетів та рольових моделей. Програма функціонує як на шкільному, класному так і на індивідуальному рівні. Її головна мета – змінити «структуру можливостей та нагород» булінгової поведінки. Як інструментарій для шкільного середовища згадується програма Е. Роланда, психолога з Норвегії. От її базові стратегії: ефективне читання та обговорення в класі оповідань чи історій про ті чи інші факти насилля; опис учнями у невеликих творах того, що, на їхню думку, відчувають жертви насилля; рольові ігри, в котрих програватися поведінка задири та жертви; обговорення проблематики насильства на класних зборах. Але в системі дорослих, яка є ключовою у програмах, центральною фігурою, зрозуміло, залишаються батьки. На жаль, недостатньо вивченою є проблема сприйняття цькування батьками дітей, що втягнуті у нього. В статті J.L.Sawyer, F. Mishna, D. Pepler, J. Wiener вказується, що на основі глибинного інтерв'ювання батьків, чий діти за Опитувальником шкільної безпеки (The Safe School Questionnaire – Pepler, Connolly, Craig, 1993), були ідентифіковані як жертви цькування зі сторони однолітків, було проаналізовано наступні теми: 1) як батьки розуміють, що таке булінг, і як вони розпізнають відповідну поведінку; 2) які реакції батьків на те, що їхня дитина ідентифікує себе як людину, над якою знущаються; 3) наскільки батьки обізнані, що їхня дитина була свідком булінгового інциденту; 4) як батьки описують вплив віктимізації на їх дитину; 5) гендерні відмінності; 6) як батьки пропонують реагувати на булінг; 7) складнос-

ті стосовно виявлення цькування. Результати цього пошукового дослідження показали, що розуміння, сприйняття та концептуалізація цькування батьками мають ключове значення і для досліджень, і для здійснення психологічної допомоги в цій області.

Що ж стосується сімейних чинників ризику булінгу, то ними можна вважати: відсутність батька, депресивний стан матері, насильство в родині. Діти звикають поводити себе агресивно стосовно слабших, спостерігаючи повсякденне життя своєї сім'ї. Часто булерами стають діти, котрих батьки навчають домінантному поводженню, пригнічуванню інших, відстоюючи свої інтереси. Діти, що потерпають від батьківської жорстокості та психопатії; покинуті, позбавлені материнського тепла і ніжності також часто стають агресорами. Як пише провідний спеціаліст з булінгу Дан Ольвеус, «маленький хлопчик, який не отримав любові і ласки від матері, але має велику свободу поводити себе як йому побажається, не обтяжений чіткими уявленнями про норми і правила застосування агресивної поведінки, має більше шансів перетворитися в агресивного підлітка» [12]. Одна з причин значного розповсюдження булінгу в сучасних школах – автономізація малої сім'ї в рамках суспільства, падіння народжуваності, коли в середньому на родину припадає по двоє і менше дітей. В громадах з розгалуженою мережею родинних зв'язків в межах однієї школи часто навчаються близькі і більш дальні родичі різного віку. Відповідно, й знущання над одним із них стає дуже складним, оскільки жертву тут же захищає вся рідня. Перша національна програма з попередження та нейтралізації булінгу була розроблена і використана в Норвегії в 1983 г. Внаслідок цього, після навчання школярів прийомів втручання у цькування, булінг скоротився наполовину. В цей же період антибулінгові програми почали розроблятися і в інших країнах світу (переважно в Європі), тоді як у США дослідники продовжували концентруватися на дослідженні програм з профілактики агресивної поведінки в школі. Результати практичних тренінгів, що проводилися в англійських школах, свідчать, що в тих випадках, коли у жертви виявляється захисник серед однокласників, цькування практично завжди припиняється (Cowie, 2000). Мета-аналіз 53 антибулінгових шкільних програм, проведений Ttofi, Farrington 2011, свідчить в цілому про їхню ефективність: зниження булінгу на 20-23% та віктимізації – на 17-20%. Максимальна ефективність досягається при одночасній роботі з булерами, жертвами та третіми особами (спостерігачами). Автори приходять до висновку, що для успішної боротьби з булінгом важливо не тільки проводити тренінги серед школярів, але й роз'яснювальну роботу серед вчителів й батьків. Крім того, результативність дій залежить від проведення міждисциплінарних досліджень. Адже має місце відсутній чи поганий зв'язок між науками, що вивчають дітей та молодь, між наукою та політикою, між наукою та суспільством... Формування безпечного шкільного середовища стає завданням для всього суспільства – вчителів, школярів, батьків, юриспруденції, політиків та інших. Пускових механізмів для проявів жорстокості сьогодні надто багато. Коли дитині не вдається забезпечити бажане, вона перетворюється або на жертву, або на агресора. Світова фінансова криза стала випробуванням не тільки для держав, а й для кожної сім'ї,

в якій зростає дитина, стала іспитом для батьківства. Часто можна почути, що жорстокість дітей формує не відсутність відповідної здорової політики у школі, а сім'я, телебачення, вулиця. Та поки школа, батьки і держава будуть перекладати відповідальність одне на одного, будуть страждати діти. Діти стають агресорами не з власної волі, вони не кайфують від своїх жорстоких вчинків. Діти, як і ми, дорослі, хочуть розуміння, захисту і любові. А коли не отримують – захищаються. Як можуть.

Висновки. Медицина, зокрема дитячі психіатри, можуть стати тими модераторами, які допоможуть налагодити спільну мову всім значимим дорослим та організувати можливість бути почутою та отримати своєчасну допомогу дитині, що перебуває в психотравмуючій ситуації цькування.

Література:

1. Аверьянов А.И. Школьный буллинг в воспоминаниях студентов МГПИ. – Электронный ресурс. – Режим доступа : <http://www.sworld.com.ua>.
2. Гриневич Лілія Управління майбутнім. «Дзеркало тижня» № 31, 31.08.2013р. 3. Бутовская М.Л., Луценко Е.Л., Ткачук К.Е. Буллинг как социокультурный феномен и его связь с чертами личности у младших школьников. // Этнографическое образование. – 2012. – № 5.
3. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // Семья и школа. – 2006. – № 11. – С. 15–18.
4. Кравцова М.М. Драма отверженности. : <http://www.childpsy.ru>.
5. Новикова Е.М., Бази́на О.А. Социальные исследования детей и молодежи. – Режим доступа : <http://www.childpsy.ru>.
6. Поливанова К.И. Практика развития: взросление в современном мире. [childpsy.ru](http://www.childpsy.ru).
7. Прихожан А.М. Формы и «маски» тревожности. Влияние тревожности на деятельность и развитие личности // Тревога и тревожность / Сост. и общая редакция В.М. Астапова. – СПб., 2001.
8. Смирнова Е.Ю., Колагина Е.В. Отношение популярных и непопулярных дошкольников к сверстникам. – Электронный ресурс. – Режим доступа : Psychlib.ru.
9. Федунина Н.Ю., Сугизаки Э. Насилие в школе. Осмысление проблемы в зарубежных источниках. – Электронный ресурс. – Режим доступа : childpsy.ru.
10. Fekkes M., Pijpers F.I.M., Verloove-Vanhorick S.P. Effects of Antibullying School Program on Bullying and Health Complaints // Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine. – 2006. – Vol. 160. – № 6. – P. 638–644.
11. Olweus D. Bullying at school: What we know and what we can do. – Oxford: Blackwell Publishing. – 1993.
12. Smith P.K., Pepler D., Rigby K. eds.. Bullying in schools: How successful can interventions be? Cambridge : Cambridge University Press. – 2004.
13. Режим доступа : <http://neuroleptic.ru>.

Борщевская А. В. Буллинг в школах как фактор психического нездоровья

Аннотация. Дети и молодежь являются самой чувствительной к изменениям группой, которая, как калька, отображает модификации, которые происходят в современном обществе. Основными значимыми системами, которые принимают участие в развитии ребенка, являются семья и педагогическая среда, которые сопровождают детей 11 школьных лет. Нездоровая атмосфера некоторых школ дает возможность «процветать» проявлениям насилия, а точнее, травли, дискриминации, которые называют термином «буллинг». Последний отрицательно влияет на способность девочек и мальчиков к учебе, на их психологическое и психическое состояние. Антибуллинговые программы, существующие в мире, касаются всех участников процесса и требуют междисциплинарных подходов.

Ключевые слова: буллинг, травля, агрессия, младший школьный возраст, атмосфера в школе, семья.

Borshchetska A. Bulling at the schools as a factor of mental ill health

Summary. Children and young people are the most sensitive group as to changes of any kind, which as a calque reflects modifications taking place in the modern society. Two main important systems, which take place in the child development are family and pedagogic surroundings. Unhealthy atmosphere of some schools gives possibility to thriving of the violence development, to be more precise-persecution aggression, the term for which is «bullying». The latter influences negatively the possibility to study successfully, their psychological and psychical state.

Key words: bullying, violence, aggression, younger school children, atmosphere in school, family.